

ЭОЖ 343.2/7

Г.Х. Сентова, аспирант

Б.Н. Ельцин атындағы Қырғыз-Ресей Славян Университетінің (Бишкек қ., Қырғызстан Республикасы)

E-mail: nikusenok_@mail.ru

А.Е. Мухаметкаиров, заң ғылымдарының магистрі

Инновациялық Еуразия университеті (Павлодар қ, Қазақстан Республикасы)

E-mail: mukhametkairov95@mail.ru

Қылмыстық үкімдердің орындалуын сот бақылауы: қазіргі жай-күйі және оны жетілдіру перспективалары

Аңдатпа. Бұл мақалада қылмыстық жазалардың орындалуына сот бақылауының түсінігі, мәні және тағайындалуы, мемлекеттік бақылаудың ерекше түрі ретінде, оның мемлекеттік басқарудағы заңдылықты қамтамасыз ету тәсілдері арасында дербес және маңызды рөлі қарастырылады.

Түйін сөздер: сот, сот бақылауы, жаза, санкция, сот төрелігі, сот билігі, мемлекеттік органдар, лауазымды адамдар.

Кіріспе. Заң саласындағы бақылау-қадағалау қызметін бір жағынан мемлекет органдарының басқару қызметінің ерекше құқықтық нысаны ретінде, ал екінші жағынан – «басқару қызметіндегі заңдылықты қамтамасыз етудің ұйымдық-құқықтық құралы ретінде» қарастыруға болады.

Іс жүргізу-заңдық аспектіде мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың қызметін бақылау заңдылық режимін қолдаудың негізгі талаптарының бірі болып табылады. Бұл талап мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың нақты, нақты іс жүзіндегі қызметі заңда белгіленгендерге қатаң сәйкес келуі, құқық тәртібін, сондай-ақ азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды барынша қамтамасыз етуі үшін терең ойластырылған, білікті бақылауды жүзеге асыруды көздейді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің негізіне әлеуметтік және құқықтық құбылыстар мен түсініктерді, олардың дамуы мен өзара шарттылығын танудың диалектикалық әдісі алынған. Сонымен қатар тарихи, салыстырмалы-құқықтық, жүйелі-құрылымдық, социологиялық, статистикалық, логикалық зерттеулердің жалпы және жеке ғылыми әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау. Бақылау мемлекеттік басқару аппаратында заңдылықтың жай-күйі туралы айтуға мүмкіндік беретін ақпарат береді. Тұтастай алғанда мемлекеттік органдардың жекелеген лауазымды адамдардың қызметін бақылау көмегімен қоғам өмірінің түрлі салаларында қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық актілердің орындалуы қамтамасыз етіледі. Тұрақты бақылау өз міндеттерін уақытылы және жоғары сапалы орындауға лауазымды тұлғалардың жауапкершілігін арттырады. Бақылау жүргізу барысында құқық қолдану актілерінің Қазақстан Конституциясына және басқа да заңдарға сәйкестігі тексеріледі, ал қажет болған жағдайда мұндай сәйкестікті қалпына келтіру шаралары қолданылады [1, 96 Б.].

Бақылау қызметі іске асыру құқығы тетігінің құрамдас бөлігі болып табылады. Ол құқықты қолдану процесінің дәлдігін, заңдылық талаптарына сәйкестігін қамтамасыз етеді.

Бұдан басқа, бақылау қызметінің мәні оны іске асыру процесінде: а) құқық бұзушылықтар мен кінәлі адамдарды анықтаған кезде; ә) бақылау нәтижелері бойынша қабылданған, құқық бұзушылықтарға ықпал ететін жағдайларды жою жөнінде ұсынымдар тұжырымдалған құқықтық актілерді іске асыру кезінде; б) бақылау органдары нақты алдын алу шараларын жүргізген кезде профилактикалық жұмыстар жүзеге асырылатыны көрінеді.

Бақылау қызметі айтарлықтай дәрежеде лауазымды адамдардың заңсыз іс-әрекеттерінің жолын кесуге бағытталған және заңды жауапкершілікке тартумен байланысты.

Мемлекеттік басқаруда заңдылықты қамтамасыз ету тәсілдерінің арасында дербес және маңызды рөл атқаратын мемлекеттік бақылаудың ерекше түрі сот бақылауы болып табылады. Оны жүзеге асыру-сот билігінің органдары ретіндегі соттардың маңызды міндеті. Соттар лауазымды адамдардың сипаты мен қызмет жағдайына қарамастан басқару органдары қызметінің заңдылығына баға береді. Сот органдарын бақылау жеке құқықтық актілердің және басқару органдарының лауазымды адамдарының іс-әрекеттерінің заңдылығын және негізділігін тікелей тексеруде көрсетілуі мүмкін, ал мемлекеттік басқару саласындағы заңдылықты бұзу фактілері сот азаматтық және қылмыстық істерді қараған кезде анықталғанда ілесіп сипатта болуы мүмкін. Сот бақылауының ерекшелігі олардың алдында тұрған басқа да міндеттерді шешу процесінде заңдылықты қамтамасыз етумен айналысатын билік және басқару органдарымен салыстырғанда, сот төрелігі үшін заңдылықты қамтамасыз ету – негізгі және дербес мақсат.

Сотта құқық қорғау органы ретінде сипаттай отырып, М.С. Строгович былай деп жазады: «заңмен Сотқа жүктелген осы міндеттерді (құқықтық тәртіпке қол сұғушылықпен күрес міндеттері) тек сот қана емес, мемлекеттің барлық органдары жүзеге асырады. Бірақ бұл міндеттер сот тек қана оларды

жүзеге асыру үшін ұйымдастырылған және іс-қимыл жасайтын, сот қызметінің барлық мазмұнын анықтайды, ал мемлекеттің басқа органдары бұл міндеттерді өзінің тікелей әкімшілік, шаруашылық және өзге де қызметі процесінде орындайды» [2, 58 Б.].

Сот бақылауы бақылау сатысындағы бақылау объектілерінің ұйымдастырушылық бағынбаушылығымен ғана емес, сондай-ақ бақылау субъектісінің (соттың) өзі тәуелсіз, тек заңға ғана бағынады және бірде-бір мемлекеттік орган (лауазымды адам) сотқа оның қандай шешім қабылдауы тиіс екендігі туралы нұсқау бере алмайды.

Жалпы мемлекеттік функция ретінде мемлекеттік бақылау түрлі деңгейлерде жүзеге асырылады. Біріншіден, бұл мемлекеттік биліктің әртүрлі тармақтарын тек оларға тән нысандарда жүзеге асыратын өзара бақылау (нақ осы деңгейде жазаны орындайтын мекемелер мен органдардың қызметіне сот бақылауы іске асырылады, өйткені бұл жағдайда биліктің бір тармағы – сот, басқасын – оның нақты мекемелері мен органдары атынан атқарушы органдарға бақылауды жүзеге асырады); екіншіден, ведомстволық бақылау, яғни оларға тән нысандарда жүзеге асырылады (дәл осы деңгейде жазаны орындайтын мекемелер мен органдардың қызметіне сот бақылауы үшіншіден, бұл ұйымдар мен азаматтардың заңдарды орындауын мемлекеттік басқару органдарының ведомстводан тыс бақылауы.

Қазіргі жағдайда мемлекеттік басқарудағы сот бақылауы деп тиісті жағдайларда азаматтық-құқықтық, қылмыстық және өзге де санкцияларды қолдана отырып, мемлекеттік билік пен басқару іс-қимылдарының заңдылығы мен заңдылығын өзіне тән әдістермен тексеру жөніндегі заңға негізделген сот қызметі түсініледі.

Сот бақылауының мәні туралы әртүрлі пікірлер бар. Бірқатар ғалымдар сот төрелігін тек сот билігін жүзеге асыру функцияларының немесе нысандарының бірі деп есептейтінін атап өткен жөн. Сот билігі, олардың пікірінше, сот төрелігінде ғана емес. Сот билігінің функцияларына (жүзеге асыру нысандарына), сот төрелігінен басқа, олар сондай-ақ жоғары тұрған соттардың сот қызметін қадағалау, сот басқармасы, атқарушы билік саласындағы сот бақылауы, сот Конституциялық бақылауы, юрисдикциялық бақылау, сот корпусын қалыптастыру және сот практикасына басшылық ету кіреді [3, 18 Б.].

Бірқатар процессуалистердің пікірінше, үкімдерді орындау саласындағы сот қызметі сот төрелігін жүзеге асырудың құрамдас бөлігі болып табылады. В.И. Швецовтың бұл ережесі: үкімді орындауға қатысты материалдарды заңды тәртіппен сайланған сот қарайды; үкімді орындау кезіндегі сот қызметі қылмыстық іс жүргізу Заңымен регламенттеледі; оған сот отырысы сияқты нысан тән, онда сот үкімді одан әрі іске асыруға тікелей қатысты және сотталған адамның одан әрі тағдырын айқындайтын мәселелерді қарайды.; сот сотталғандарға қылмыстық жаза шараларын қолдану туралы мәселелерді шешеді, сондай-ақ қылмыстық сот ісін жүргізудің басқа да міндеттерін орындайды [4, 74 Б.].

Азаматтардың шағымдарына байланысты жүзеге асырылатын лауазымды адамдардың іс-әрекеттері мен шешімдеріне бақылау азаматтық сот ісін жүргізудің әдеттегі нысандарында жүргізіледі және сот төрелігінен принципті түрде өзгеше емес. Мемлекеттік билік және басқару органдары актілерінің заңдылығын сот бақылауы азаматтардың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіру құралы ғана болып табылады және оның функциясы көрсетілген сот билігінің мақсаты немесе міндеті ретінде қарастырылмайды .

Басқа зерттеушілер классикалық мағынада сот әділдігін түсінеді және оны тек бірінші сатыдағы сотта қылмыстық істі шешудегі әрекет деп санайды [5, 94 Б.].

Біздің ойымызша, В.В. Николюктың құқықтары қылмыстық-атқару сот ісін жүргізу бөлігінде (дәл осындай терминді В.В. Николюк қолданады, жазалардың орындалуына сот бақылауының функцияларын талдай отырып) үкімдерді орындаумен байланысты екенін атап көрсетеді, ол сот төрелігінен туындайтын сөзсіз. Егер қылмыстық іс бойынша Сот төрелігі болмаса және күшіне енген сот төрелігі актісі – үкім болмаса, қылмыстық-атқару сот ісін жүргізу талап етілмесе және туындамас еді [6, 94 Б.].

Сот төрелігі үкімдерді орындау саласындағы сот қызметінен әрдайым алда келеді, оның алдында, ал соңғысы болуы мүмкін және сот төрелігімен қамтыла алмайды. Сот төрелігін жүзеге асыру жөніндегі және үкімдерді орындау саласындағы сот қызметінің мазмұндық жақтарын салыстыру олардың арасындағы елеулі айырмашылықтар да анықталады.

Жазаны орындау саласында сот ісін жүргізуді туындататын заңды фактілер қылмыстық оқиғалар емес, үкім заңды күшіне енгеннен кейін және оның орындалуына байланысты туындайтын мән-жайлар болып табылады, олардың пайда болуы үкімнің заңды күшіне енген түрінде орындалуына кедергі келтіреді не орынсыз етеді. Сот зерттеуінің мәні барлық жағдайларда мазмұны жағынан әр түрлі, бірақ қылмыс жасау мән-жайларымен де, қылмыс жасау кезінде және үкім шығару кезінде қылмыскердің жеке басын сипаттайтын деректермен де байланысты емес фактілерді анықтау болып табылады. Жазаны орындау кезінде іс жүргізу нысанасы қылмыстық іс бойынша іс жүргізу нысанасынан айтарлықтай ерекшеленеді.

Сот органдарының үкімдерді орындау саласындағы бақылау қызметі осы сәтте шешілген қылмыстық процестің міндеттерін іске асыруға бағытталмаған, өйткені жасалған қылмыс ашылған және кінәліге әділ жаза тағайындалған. Сот ісін жүргізу барысында жазаны орындау кезінде сотталғандарды Жазадан мерзімінен бұрын босату, бас бостандығынан айыру орындарында сотталғандарды ұстау шарттарын өзгерту, үкіммен тағайындалған жазаны басқа түрмен ауыстыру және т. б. мәселелер

шешіледі. Бұл ретте бұрын сотталған адамға қолданылған жазаның заңдылығы, негізділігі мен әділдігі күмәнданбайды және дау айтылмайды. Сондықтан жазалардың орындалуын бақылауды жүзеге асыру кезінде сот көздеген жалпы мақсатты жазаны орындаудың неғұрлым орынды және тиімді процесін қамтамасыз ету ретінде тұжырымдауға болады.

Сотталған адамға тағайындалған жазаны оның басқа түрімен ауыстыра отырып, бас бостандығынан айыруды өтеу жағдайларын өзгерте отырып не сотталған адамды жазасын одан әрі өтеуден мүлдем босата отырып, сот жазаны орындау процесіне, жазаны іске асыратын органдардың алдында тұрған міндеттерді орындауға елеулі әсер етеді, қылмыстық жазаның нақты түрінің орындалуын бақылайды. Бір-бірімен өзара іс-қимыл жасай отырып, сот пен жазаларды орындауды жүргізетін органдар сотталғандарға қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын тиімді қолдануды қамтамасыз етуге, сотталғандарды түзеу үшін қажетті жағдайлар жасауға бағытталған.

Жазаларды орындау кезіндегі сот қызметін осы ұстанымдардан талдай отырып, В.В. Николук былай дейді: "өз затын, мақсаты мен іс жүргізу формасын ұстай отырып, жазаны орындайтын органдардың қызметіне жақындай отырып, сотталғандарға қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын орындауға байланысты сот қызметі жиынтығында, біздің ойымызша, оны қылмыстық сот ісін жүргізуден ажыратуға және сот қызметінің дербес түрі – қылмыстық-атқару сот ісін жүргізу ретінде қарауға мүмкіндік беретін ерекше белгілері бар" [6, 94 Б.]. Біздің ойымызша, нақ осы термин жазаны орындау кезінде сот қызметінің мәнін неғұрлым дәл көрсетеді, өйткені біріншіден, соттың осы қызметі нақ қылмыстық жазаны орындау процесінде іске асырылатынын көрсетеді, екіншіден, үкімдерді орындауға байланысты мәселелерді шешу арнайы рәсімді сақтай отырып, істі сот отырысында қарау кезінде жүзеге асырылады, бұдан басқа, қылмыстық-атқару сот ісін жүргізу термині осы қызметті қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық-атқару құқығы нормаларымен кешенді регламенттеуді

Сот төрелігінің жүзеге асырылуын реттейтін құқықтық нормалардың алуан түрлі мазмұнын қамтитын сот төрелігі бірқатар маңызды белгілермен сипатталады деген қорытынды жасауға болады.

Тек ҚР Конституциясына және «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Заңға сәйкес құрылған соттар ғана ерекше мемлекеттік қызметті-сот төрелігін жүзеге асыра алады [7].

Сот төрелігі демократиялық қағидаттарды сақтау және сот ісін жүргізуге қатысушыларға өз құқықтарын қорғау және өз мүдделерін жарыспалы қорғау үшін қажетті кепілдіктер беру негізінде құрылған қылмыстық, азаматтық, төрелік іс жүргізу заңда белгіленген рәсім тәртібімен ғана сот отырыстарында істерді қарау жолымен жүзеге асырылады. Сот төрелігінің әрбір нысаны дербес актімен – ҚР ҚДЖК, ҚР АІЖК, ҚР АҚ реттеледі.

Сот төрелігінің міндеттері ҚР Конституциясында және өзге де заңдарда жарияланған азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, кәсіпорындардың, өзге де мекемелер мен ұйымдардың, Қазақстанның конституциялық құрылысының құқықтары мен заңды мүдделерін қол сұғушылықтан қорғау, заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайту болып табылады.

Сот төрелігін іске асырудың мақсаты азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға байланысты азаматтық-құқықтық дауларды шешу, сондай-ақ адамның қылмыс жасады деген кінәлілігін (кейіннен қылмыстық жаза қолдана отырып) немесе оның кінәсіздігін (оны танудан ақтау керек) анықтау үшін қылмыстар туралы істерді қарау болып табылады.

Біздің пікірімізше қылмыстық жазалардың орындалуына сот бақылауы қылмыстық істер бойынша сот төрелігі ұғымының мазмұнына кірмейді. Біз сот төрелігі – бұл конституциялық, азаматтық, әкімшілік және қылмыстық сот ісін жүргізу арқылы, яғни істі мәні бойынша шешу арқылы құқықтық жанжалдарды қараудан тұратын сот қызметі деген тұжырыммен келісеміз. Алайда, жазаларды орындау саласындағы сот бақылау қызметі осы процеске кірмейді, ол одан уақыт бойынша бөлінген, іс жүргізу-құқықтық іс-әрекеттер сипатымен, мәнімен, процеске тартылатын субъектілермен ерекшеленеді, жазаларды орындау барысында сот қабылдайтын шешімдер істі мәні бойынша шешуге байланысты емес.

Қаулыда немесе ұйғарымда көрінетін қорытынды іс жүргізу шешімі, сот отырысы, процесс қағидаттарының болуы, оған қатысушылардың кең ауқымы және басқа да атрибуттар сот төрелігі сияқты сот билігінің осындай нысаны (функциясы) орын алатынын куәландыра алмайды.

«Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Конституциялық заңның «сот билігі» 1-бабына түсініктеме бере отырып, авторлар мыналарды атап көрсетеді: "соттар жүзеге асыратын өкілеттіктер арасында сот билігін іске асырудың ерекше көрінісі ретінде сот төрелігі бұрынғысынша жетекші рөл атқарса да, заңдармен соңғы жылдары оның өкілеттіктеріне мыналар жатады: конституциялық бақылау; мемлекеттік мекемелер мен лауазымды адамдардың шешімдері мен іс-қимылдарының заңдылығы мен негізділігін бақылау; кейбір басқа; соттарға ведомстволық бағынысты жаңа әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді қарау және шешу; судьялар корпусын қалыптастыру бойынша бірқатар басқару іс-әрекеттерін жасау; сот органдарын қаржыландыру мәселелерін шешуге тікелей қатысу және т.б. [8].

Бұл өкілеттіктер ҚР Конституциясымен оның алдына қойылған міндеттерді іске асыру үшін, атап айтқанда: сот билігі органдарының белгіленген тәртіппен адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын тез әрі тиімді қорғауына; сот билігі органдарының дербестігіне және сот қызметінің заң шығарушы және атқарушы биліктен тәуелсіздігін кепілдендіру үшін сот билігі қажет; сот жүйесін

қалыптастырудағы мемлекеттік биліктің барлық салаларының өзара іс-қимылын; сот төрелігінің барлығына тең негіздегі қолжетімділігін қамтамасыз ету".

Егер соттың бақылау функциясын жеке адамның құқықтары мен бостандықтарының кепілдігі ретінде қарауды жалғастырса, онда бірінші кезекте бірнеше неғұрлым қоғамдық маңызы бар және өзекті салаларды атап өткен жөн: а) қылмыстық сот ісін жүргізудің әртүрлі сатыларындағы сот бақылауы; ә) шығарылған үкімдер мен сот шешімдерінің орындалуын бақылау функцияларын жүзеге асыру; б) қамауға алынған және қылмыстық жазасын өтеп жатқан адамдардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуын бақылау; в) мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың

Біздің ойымызша, сот билігінің бақылау функцияларын жүзеге асырудың аса маңызды бағыттары осындай. Қылмыстық жазаларды орындау кезінде, яғни сот үкімі заңды күшіне енгеннен кейін осы функцияның жеке көрінісі бізді қызықтырады.

Қылмыстық-атқару саласындағы жеке адамның құқықтары мен мүдделеріне, оның ішінде сот билігі тарапынан да назар аудару қаралып отырған салада жеке адамның құқықтық мәртебесі елеулі шектеулерге ұшырауына және мұндай шектеулердің объективті қажетті және ақталған сипаты неғұрлым көп болуына байланысты, жазаның және оның әділдігіне қол жеткізу мүмкіндігі соғұрлым көп болады. Заңнама мұндай шектеулер қылмыстық және қылмыстық-атқару заңдарынан туындайтын, бірақ, әрине, қаралып отырған шектеулер мәжбүрлі сипатта болуы тиіс. Жазаны орындайтын мекемелер мен органдарға іске асырылуы жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын елеулі түрде қозғайтын, шектейтін айтарлықтай өкілеттіктер берілген, бұл сотталғандарды лауазымды адамдардың заңсыз әрекеттері мен шешімдерінен қорғаудың арнайы нысандарын талап етеді.

Сот бақылауының мәні ол ҚР Конституциясының, ҚР ҚПК, ҚР ҚАК нормаларымен ұсынылған түрдегі қылмыстық жазаны орындайтын органдардың шешімдері мен іс-әрекеттерінің заңдылығын қамтамасыз етуге тікелей ықпал ету болып табылады, оның негізгі мақсаты қылмыстық-атқару саласындағы азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғау, сондай-ақ жазаны орындау процесін тиімді жүзеге асыруға жәрдемдесу болып табылады.

Жазасын өтеп жатқан адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерінің шынайылығы, өміршеңдігі олардың кепілдік дәрежесіне байланысты.

Осылайша, қадағалау және бақылау шаралары әрбір адамға мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдарға жүгіну, онда өзінің субъективті құқықтары мен заңды мүдделерін қажетті қорғауды табу, сондай-ақ бұзылған жағдайда оларды қалпына келтіру мүмкіндігін қамтамасыз ететін жеке адамның құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың заңдық кепілдігінің негізгі түрлерінің бірі болып табылады. Заңдылықты қамтамасыз етудің ұйымдастыру-құқықтық тәсілдерінің құрамына дәстүрлі түрде: прокурорлық қадағалау, мемлекеттік билік органдарын бақылау, сот, ведомстволық және қоғамдық бақылау енгізіледі.

Сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың қадағалау-бақылау шаралары жүйесінде сот бақылауы ерекше орын алады, бұл ең алдымен сот билігі органы ретінде өзіне тән соттың ерекше жағдайымен байланысты.

Негізінде, сот билігі нақты азаматтық және қылмыстық істерді қарауға ғана жинақтауға болмайды. Адам құқықтарын қорғауға, қоғамды жойқын әлеуметтік жанжалдардан қорғауға тәуелсіз сот билігі қабілетті. Ол үшін биліктің басқа тармақтарына тиімді ықпал ету, оларды ұстап тұру және теңдестіру мүмкіндігі болуы тиіс.

Мемлекеттік органдар тарапынан ешқандай бақылау сот бақылауын алмастырмайды. Сот биліктің бірде-бір тармағына байланысты емес және осы тәуелсіздіктің конституциялық кепілдіктері берілген. Сотта қандай да бір ведомстволық мүдделіліктің болмауы, оның заңға ғана бағынуы, кең жариялылық, барлық мән-жайларды ауызша және тікелей зерттеу, сот талқылауын егжей-тегжейлі іс жүргізу регламенттеу және шешім шығару сот рәсімінің жалпыға танылған артықшылықтары болып табылады. В.М. Савицкийдің пікірімен келісу қажет, бұл «...судья лауазымы бірегей. Бұл мемәпараттың ерекше қызметшілері, оларға сот төрелігін жүзеге асыру жөніндегі жауапты функциялар жүктелген, олар ешқандай басқа мемлекеттік орган немесе лауазымды адам орындауға құқылы емес. Сот төрелігін жүзеге асыру барысында судья ғана мүлікке, адамның қадір-қасиетіне, ақырында оның өміріне иелік етуге құқылы». Және тағы: «... сот билігі сот әділдігін ғана емес (дәстүрлі мағынада), заң шығарушы және атқарушы биліктің шешімдері мен іс-әрекеттеріне белсенді ықпал ету үшін заңдық мүмкіндік береді» [10, 158 Б.].

Жазалардың орындалуына сот бақылауы сот билігінің бір көрінісі бола отырып, жазаны орындайтын мекемелер мен органдар қызметінің заңдылығын қамтамасыз ету мақсатында сот тексеру іс-шараларын жүзеге асырудан тұруы тиіс. Яғни бұл жағдайда сот билігінің органы Атқарушы билік органдарының қызметін бақылауды жүзеге асырады. Қылмыстық жазаны орындайтын мекемелер мен органдардың қызметіне бақылаудың көзделген түрлерінің ешқайсысы сотталғандардың құқықтық жағдайын өзгертудің осындай елеулі мәселелерін шешуге бағытталмаған, сот отырысы және т. б. сияқты елеулі нысандарда жүзеге асырылмайды.

Қылмыстық жаза ҚР азаматтарының құқықтық мәртебесін айтарлықтай шектейді. Бірақ ол қандай да болмасын қатаң болса да, сотталғандарға әрқашан белгілі бір жынысты мінез-құлықтың аясы

сақталады, оның шекарасы едәуір дәрежеде жазалау мақсаттарына қол жеткізу қажеттілігімен де, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының құндылығымен де айқындалады.

ҚР Конституциясының 13-бабының 3-бөлігі азаматтардың сот арқылы қорғалу құқығына кепілдік береді, ол шектелмейді. Оларға қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде жазасын өтеп жүрген сотталғандар да толық көлемде ие болады. Бұл құқық БҰҰ-ның қамаудағылармен қарым-қатынас жасау (1955 жыл) ең төменгі стандарттық ережелеріне сәйкес келеді, оларға сәйкес олардың әрқайсысының сот билігіне өтініш және шағымдармен жүгінуге мүмкіндігі болуы тиіс.

Қазақстанның қазіргі заманғы құқықтық саясатын қоғам өмірінің барлық салаларында қорғаудың сот нысандарының басымдығына бағдарлаудан басқа, қылмыстық жазалардың орындалуына сот бақылауының мәні сот төрелігін жүзеге асыра отырып және нақты іс бойынша жаза тағайындай отырып, одан кейін шешім шығару және үкімді орындау сатысында бақылауды жүзеге асыру арқылы өз функцияларын іске асыруды жалғастырады.

«Тергеу басталғаннан бастап сот шешімі орындалғанға дейін сот ісін жүргізудің барлық саласында заңдылықты қамтамасыз ету-соттың өз міндеті. Сондықтан іс жүргізу мәжбүрлеудің барлық шараларына және кез келген түрдегі жазаны орындауға бақылау сот функциясы болуға тиіс. Тәуелсіз сотқа істерді тергеудің заңдылығын, оның шығарылған шешімді немесе үкімді орындауын бақылау құқығы берілуі тиіс», – деп атап өтті өз сөздерінде профессор С. Е. Вичин [11, 58 Б.].

Жазаны орындайтын мекемелер мен органдардың қызметіне бақылаудың мәні мен тағайындалуы мыналардан тұрады: біріншіден, осы мекемелер мен органдардың өз функционалдық қызметін жүзеге асыруын қадағалауда; екіншіден, оларда заңдылық пен құқық тәртібінің жай-күйі туралы объективті және дұрыс ақпарат алуда; үшіншіден, заңдылық пен тәртіптің бұзылуын болдырмау және жою жөнінде шаралар қолдануда; төртіншіден, құқық бұзушылықтар мен қылмыстарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтауда.; бесіншіден, заңдылық пен тәртіптің бұзылуына кінәлі адамдарды жауапкершілікке тарту жөнінде шаралар қолдануда.

Қылмыстық жазалардың орындалуына сот бақылауының әлеуметтік-құқықтық тағайындалуы бірдей емес.

Біріншіден, жоғарыда атап өтілгендей, жазаны орындауына соттың бақылау қызметі түзеу мекемелерінің қызметі заңдылығының заңдық кепілдіктері кешеніне кіреді.

Профессор В. И. Селиверстов жазаны орындаумен байланысты сот қызметінің мәнін былайша анықтады: "бір жағынан, үкімді орындау сатысына кіретін көптеген мәселелер бойынша сот шешімдері – бұл сотталғандардың құқықтық мәртебесін кешенді түрде (мерзімінен бұрын босатудың барлық түрлері, жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстыру, ТМ және т.б. режим түрін өзгерту) не сотталғанның жеке құқықтары мен заңды мүдделерін (ТК-де жалпы еңбек өтіліне жұмыс істеу уақытын есептемей) өзгерту [12, 76 Б.].

Екінші жағынан, бір мезгілде – бұл жазаны орындайтын органдардың, басқа да мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың лауазымды адамдарының заңдылығы мен негізділігі тұрғысынан сотқа жіберілген шешімдері мен іс-әрекеттерін ресми бағалау. Бұл бағалау нәтижелеріне байланысты жоғарыда көрсетілген лауазымды адамдардың заңды күшін беру не одан айыру осының барлығы (бағалау, заңдық күш беру немесе одан айыру) соттың келесі міндеттерді шешуге бағытталған бақылау қызметінің негізін құрайды.

Біріншісі-пайдакүнемдік және өзге де лауазымдық теріс пайдаланушылықтың алдын алу, сотталғандарға жазалау, сондай-ақ либералдық көзқараспен әуестену мақсатында жазаны орындайтын органдар әкімшілігінің қызметін бақылау.

Осы мақсатта соттар жазаны орындайтын органдар ұсынған материалдарды ерекше мұқият тексеруге міндетті, өйткені оларда істің дұрыс шешілуі үшін сотталғанның мінез-құлқы туралы деректердің бұрмалануы не толық көрсетілмеуі жиі кездеседі.

Екіншісі-сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мақсатында жазаны орындайтын органдар әкімшілігінің қызметін бақылау, мысалы, жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату, жүкті әйелдер мен жас балалары бар әйелдерге жазаны орындауды кейінге қалдыру және үкімнің орындалуын мерзімін ұзарту (айыппұл тағайындаған кезде) және т. б. құқығы.

Үшіншісі-жазаны орындайтын органдар әкімшілігінің сотталғандардың өз міндеттерін тиісінше орындауын қамтамасыз ету жөніндегі қызметіне бақылау жасау: жазаны жеңілдету немесе қатаңдату, оның түрін өзгерту туралы сот шешімі, әдетте, сотталғандардың өздеріне жүктелген міндеттерді орындауын бағалауға негізделеді".

Қорытынды. Баяндалғандардың барлығы мынадай қорытындыларға келуге мүмкіндік береді.

Біріншіден, сот бақылауы заң саласындағы бақылау-қадағалау қызметінің бір нысаны ретінде мемлекеттік бақылаудың ерекше түрі болып табылады, ол мемлекеттік басқарудағы заңдылықты қамтамасыз ету тәсілдері арасында дербес және маңызды рөл атқарады.

Екіншіден, қылмыстық жазалардың орындалуына сот бақылауы-бұл қылмыстық-атқару сот ісін жүргізу шеңберінде жүзеге асырылатын сот билігі органы ретіндегі соттың дербес функциясы.

Үшіншіден, жазаны орындауына соттың бақылау қызметі түзеу мекемелерінің қызметі заңдылығының заңдық кепілдіктері кешеніне кіреді.

Төртіншіден, сот бақылауы қылмыстық жазаны орындайтын органдардың шешімдері мен іс-әрекеттерінің заңдылығын қамтамасыз етуге тікелей ықпал етуге бағытталған, оның негізгі мақсаты жазаны орындау барысында азаматтардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау, сондай-ақ жазаларды орындау процесін тиімді жүзеге асыруға жәрдемдесу болып табылады.

Бесіншіден, жазаның орындалуын сот бақылауының нысанасы: жазаны орындаудың неғұрлым орынды және тиімді процесін қамтамасыз ету мақсатында үкімдерді орындауға уақтылы келтіру; жазаны орындау процесінде туындайтын және оларды шешу үшін соттың араласуын талап ететін мәселелер; жазаны орындау кезінде сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін іске асыруды қамтамасыз ету; сотталғандардың бұзылған азаматтық және өзге де құқықтарын қалпына келтіру болып табылады. Сот бақылауы мемлекеттік бақылаудың бір түрі ретінде мынадай белгілермен сипатталады: а) оны іске асыру үкім шығарылғаннан кейін ғана мүмкін (осы сәтке дейін соттың іс жүргізу бақылауы іске асырылады); ә) Соттың сот билігі органы ретіндегі функциясы болып табылады; б) жазаны орындау кезінде туындайтын мәселелерді іс жүргізу кезінде соттың бастамасы бойынша не сотталғандардың шағымдары бойынша жүзеге асырылады; өзге мемлекеттік органдарға қарамастан, судья жеке-дара жүзеге асырады; қылмыстық-атқару процесінің заңдылығы мен заңдылығының кепілдігі ретінде көрінеді; конституциялық, қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық-атқару құқығының номерімен регламенттелетін салааралық кешенді институт ретінде жұмыс істейді. Баяндалған жазалардың орындалуына сот бақылауын жазаны орындайтын мекемелер мен органдардың қызметінде заңдылықты нығайтудың маңызды құралы ретінде қарауға, сотталғандарды түзеу процесін неғұрлым тиімді ұйымдастыруға, олардың жаңа қылмыс жасауының алдын алуға ықпал етеді. Бірақ бақылаудың осы нысаны қылмыстық-атқару заңнамасының новелласы болып табылатындықтан, қылмыстық жазалардың орындалуына бақылаудың осы түрін жүзеге асырудың шетелдік тәжірибесін бұдан әрі қарастыру орынды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Алауханов Е.О. Қылмыстық құқық (жалпы бөлім). – Алматы, 2016. – 447 б.
- 2 Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. -М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 703 с.
- 3 Ржевский А.В., Чепурнова Н. М. Судебная власть в РФ: конституционные основы организации и деятельности. -М., 1998. – 96 с.
- 4 Швецов В.И. Исполнение приговора в советском уголовном процессе.- М., 1982. -10 б.
- 5 Лазарева В.А. Судебная власть. Судебная защита. Судебный контроль: понятие и соотношение: Лекции-очерки. – Самара: Самарская гуманитарная академия, 2000. – 64 с.
- 6 Николок В.В. Уголовно-исполнительное судопроизводство в СССР. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1989. – 448 с.
- 7 «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» 2000 жылғы 25 желтоқсандағы № 132-ІІ Қазақстан Республикасының конституциялық заңы» (21.02.2019 ж. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). – [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51021164.
- 8 «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы" Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңына түсініктеме». – [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000245>.
- 9 Стручков Н.А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы Общей части. – М.: Юридическая литература, 1984. – 240 с.
- 10 Савицкий В.М. Организация судебной власти в Российской Федерации. – М.: БЕК, 1996. – 320 с.
- 11 Вицин С.Е. Укрепление законности и борьба с преступностью в условиях формирования правового государства. – М.: Институт государства и права АН СССР, 1990.
- 12 Селиверстов В.К. Правовое положение лиц, отбывающих наказания (теория и прикладные проблемы): дис. ...д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Вячеслав Иванович Селиверстов. – М., 1992. – 435 с.

REFERENCES

- 1 Alaukhanov, E.O. (2016). Kylmystyk kuckyk (Zhalpybolem) [Criminal law (General part)]. Almaty. [in Kazakh].
- 2 Strogovich, M.S. (1958). Kurs sovetskogo ugolovnoogo processa [Course of the Soviet criminal process]. Moscow: Publishing house of the USSR Academy of Sciences [in Russian].
- 3 Rzhovsky, A.V. & Chepurnova, N.M. (1998). Sudebnaya vlast' v RF: konstitucionnye osnovy organizacii i deyatelnosti [Judicial power in the Russian Federation: constitutional foundations of organization and activity]. Moscow [in Russian].
- 4 Shvetsov, V.I. (1982). Ispolnenie prigovora v sovetskom ugolovnom processe [Execution of a sentence in the Soviet criminal process]. Moscow [in Russian].

5 Lazareva, V.A. (2000). Sudebnaya vlast'. Sudebnaya zashchita. Sudebnyj kontrol': ponyatie i sootnoshenie: Lekcii-ocherki. [Judicial power. Judicial protection. Judicial control: the concept and the ratio of Lecture-essays]. Samara. Samara humanitarian Academy. [in Russian].

6 Nikol'yuk, V.V. (1989). Ugolovno-ispolnitel'noe sudoproizvodstvo v SSSR [Criminal and Executive proceedings in the USSR]. Irkutsk [in Russian].

7 «Kazakstan Respublikasynyn sot zhyjesi men sud'yalarynyn mǎrtebesi turaly» 2000 zhylygy 25 zheltoksandagy № 132-II Kazakstan Respublikasynyn konstituciyaalyk zany» (21.02.2019 zh. berilgen ozgerister men tolyktyrularmen) [Constitutional law of the Republic of Kazakhstan dated December 25, 2000 No. 132-II "on the judicial system and the status of judges of the Republic of Kazakhstan" (with amendments and additions as of 21.02.2019)]. (n.d.). Retrieved from <https://online.zakon.kz>. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51021164/ [in Kazakh].

8 «Kazakstan Respublikasynyn sot zhyjesi men sud'yalarynyn mǎrtebesi turaly» Kazakstan Respublikasynyn Konstituciyaalyk Zanyna tusinikteme» [Comment on the Constitutional law of the Republic of Kazakhstan "On the judicial system and the status of judges of the Republic of Kazakhstan"]. (n.d.). adilet.zan.kz. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000245/> [in Kazakh].

9 Struchkov, N.A. (1984). Kurs ispravitel'no-trudovogoprava. Problemy Obshchei chasti [The course of corrective-labour law. Problems with the General part]. Moscow: Yuridicheskayaliteratura [in Russian].

10 Savickii, V.M. (1996). Organizaciia sudebnoi vlasti v Rossiiskoi Federacii [Organization of judicial power in the Russian Federation]. Moscow: BEK [in Russian].

11 Vicin, S.E. (1990). Ukreplenie zakonnosti i bor'ba s prestupnost'yu v usloviyah formirovaniya pravovogo gosudarstva [Strengthening the rule of law and fighting crime in the context of the formation of the rule of law]. Moscow: Institut gosudarstva i prava AN SSSR [in Russian].

12 Seliverstov, V.K. (1992). Pravovoe polozhenie lits, otbyvayushchih nakazaniie (teoriia i prikladnye problemy) [Legal status of persons serving sentences (theory and applied problems)]. Doctor's thesis. Moscow. [in Russian].

Г.Х. Сеитова, аспирант

Кыргызско-Российский Славянский университет им. Б.Н. Ельцина (г. Бишкек, Кыргызская Республика)

E-mail: nikusenok_@mail.ru

А.Е. Мухаметкаиров, магистр юридических наук

Инновационный Евразийский университет (г. Павлодар, Республика Казахстан)

E-mail: mukhametkairov95@mail.ru

Судебный контроль исполнения уголовных наказаний: современное состояние и перспективы совершенствования

В данной статье рассматриваются понятие, сущность и цель судебного контроля за исполнением уголовных наказаний, как особый вид государственного контроля, его самостоятельная и важная роль в государственном управлении среди способов обеспечения законности.

Ключевые слова: суд, судебный контроль, наказание, санкция, судебная власть, государственные органы, должностные лица.

G.H. Seitova, Postgraduate student

of the Kyrgyz-Russian Slavic University named after B. N. Yeltsin (Bishkek, Kyrgyz Republic)

E-mail: nikusenok_@mail.ru

A.E. Mukhamedkairov, master of law

Innovative University of Eurasia(Pavlodar, Kazakhstan Republic)

E-mail: mukhametkairov95@mail.ru

Judicial control over the execution of criminal sentences: state of mind and prospects for improvement

This article discusses the concept, essence and purpose of judicial control over the execution of criminal penalties, as a special type of state control, its independent and important role in public administration among the ways to ensure the rule of law.

Keywords: court, judicial control, punishment, sanction, judicial power, state bodies, officials.